

İBN SİNÂ VE NASİRÜDDİN TÛSÎ MANTIĞINDA ŞARTLI ÖNERMELER

Harun KUŞLU**

Öz

Bu makalede İbn Sînâ ve Nasîruddîn Tûsî'nin şartlı önermeler hakkındaki görüşlerini ele alacağız. Şartlı önermeler ve bu önermelerden yapılan şartlı çıkarımlar İslam mantıkçılarının önemle üzerinde durmuş oldukları bir konudur. Şartlı önermeler hakkındaki sistemli bilgileri ilk defa Fârâbî'nin (ö. 950) eserlerinde görüyor olsak da konuya dair en geniş teoriyi ele alan filozof İbn Sînâ (ö. 1037) olmuştur. İbn Sînâ'nın bir şârihi olan Nasîruddîn Tûsî (ö. 1274), selefinin görüşlerini dikkate almış ve hatta bu görüşlere yönelik çeşitli katkı ve yorumlar kazandırmıştır. Biz bu çalışmada iki mantıkçının bitişik ve ayrışık şartlı önermeler ve onların alt türlerine dair görüşlerini inceliyoruz. Bu bağlamda bitişik şartlıların alt türleri olan lüzûmiyye ve ittifâkiyye önermeler ile bu önermelerin kaç biçimde ortaya çıktıkları ve ayrışık şartlıların alt türleri olan önerme biçimleri özellikle tartıştığımız konular arasındadır.

Anahtar Kelimeler: İbn Sînâ mantığı, Tûsî, şartlı önermeler, bitişik şartlı önerme, ayrışık şartlı önerme.

Avicenna and Tûsî on the Logic of Conditional Propositions

Abstract

This article examines the approaches of Avicenna and Nasîr al-Dîn al-Tûsî to the conditional propositions. The conditional propositions and inferences have an important place in the logical theories of Arabic philosophers. The fully articulated theory of the conditional propositions was developed for the first time by Avicenna (d. 1037) in Arabic logic, although we can find early discussion of this issue in al-Fârâbî's (s. 950) works. Avicenna's commentator Nasîr al-Dîn al-Tûsî (d. 1274) evaluated Avicenna's doctrines on the conditional propositions and made considerable contributions to these doctrines. This article aims to survey Avicenna's and al-Tûsî's views on hypothetical and disjunctive propositions and their subtypes. It discusses, especially, implicational (*luzûmiyya*) and accidental (*ittifâkiyya*) propositions as subtypes of hypothetical propositions as well as subtypes of disjunctive propositions.

Keywords: Avicenna, Tûsî, the conditional propositions, hypothetical propositions, disjunctive propositions.

Giriş

İslam filozoflarının mantık teorilerinde, Stoacılar'dan gelen etkiden dolayı, şartlı önermeler önemli bir yer tutmaktadır. Şartlı önermelerden yapılan

---

* Bu makale Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK danışmanlığında tamamlanmış olduğum *Nasîruddîn Tûsî'de Önermeler Mantığı* başlıklı doktora çalışmasından ortaya çıkartılmıştır. Bu nedenle başta danışman hocam olmak üzere söz konusu çalışmanın yürütülmesinde emeği geçen tez izleme komisyon üyeleri ve doktora tez savunma jüri üyelerine teşekkürü borç bilirim.

** Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı

kıyasların Kindî'den (ö. 872) itibaren incelendiği bilinmektedir. Fârâbî'nin¹ (ö. 950) eserlerinde şartlı önermeleri ele aldığı görülmekte, onun hocası Ebû Bişr Mettâ'nın da (ö. 940) şartlı kıyaslara dair bir risale kaleme aldığı kaydedilmektedir.² Mevcut akademik verilere göre bu konuda enine boyuna tartışılmış dört başı mamur bir teori ise ilk kez İbn Sînâ (ö. 1037) tarafından ortaya koyulmuştur.³ Nasîruddîn Tûsî de selefi İbn Sîna gibi şartlı önermeler üzerinde önemle durmakta ve konuya dair ayrıntılı açıklamalar yapmaktadır. Nitekim İbn Sînacî geleneğe mensup mantıkçılar olarak Râzî, Tûsî, Ebherî ve Kâtibî gibi mantıkçılar, eş-Şeyhü'r-Reis'in şartlı kıyas görüşünü sürdürmeleriyle Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî ve İbn Rüşd (ö. 1198) gibi Aristotelesçi geleneği izlemeye devam eden mantıkçılardan ayrılmaktadırlar. Bu çalışmada, İbn Sînâ ve Nasîruddîn Tûsî'nin mantık sistemleri incelenerek bitişik ve ayrışık şartlı önermeler yapısal özellikleri bakımından ele alınmıştır.

Şartlı önermeler yüklemlilerden farklı olarak yalnızca müfred lafızlardan değil müfred lafızların meydana getirdiği önermelerden oluşmaktadır. Yani yüklemli önermeler unsurlarına ayrıştırıldığında geriye kalan unsurlar sadece lafızlar ya da lafız hükmündeki sözler olduğu halde, şartlı önermelere aynı işlem uygulandığında geriye kalan unsurların yine birer önerme olduğu görülecektir. Ancak şartlıları oluşturan bu önermeler, yeni bir önermenin unsuru haline geldikten sonra tek başına bir hüküm bildirmezler. Bu durumda hüküm, bu önermelerin oluşturduğu yeni önermede ihtiva edilmektedir. Bu nedenle İbn Sînâ şartlı önermeyi "*her ikisi de haber verme özelliğini yitirmiş iki haber cümlesinden oluşan önerme*" olarak tarif etmektedir.⁴ Tûsî'ye göre filozofun bu tarifi, şartlı önermeyi meydana getiren önermelerin artık doğru ya da yanlış olma özelliğini yitirmiş olmalarına işaret etmektedir.⁵

Tûsî, *Şerhu'l-işârât*'taki bu yorumuna benzer olarak *Esâs'u'l-iktibâs*'ta şartlı önermeyi şöyle tarif etmektedir: "(Yeni bir) *bileşim* [te'lîf] *sebebiyle kendilerinden doğruluk ve yanlışlık ihtimalinin kalktığı önermelerden meydana gelen ikinci*

-
- 1 Stoa mantığı ile Fârâbî'nin doktrini arasındaki benzerlikler hakkında geniş bilgi için bkz., İbrahim Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2011, s. 175-196; krş. Fârâbî, *Kıyâsu's-sagîr*, tahk. Refik el-Acem, Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986, s. 82-86.
  - 2 Nicholas Rescher, "İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önermeler", çev. Harun Kuşlu, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, cilt: XIV, sayı: 25, s. 243-244, dn. 19.
  - 3 Rescher, *İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önermeler*, s. 247.
  - 4 İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, (Metin ve çeviri) Türkçe çev. Ali Durusoy vd., İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005, Arapça s. 21.
  - 5 Nasîruddîn Tûsî, *Şerhu'l-işârât*, haz. Süleyman Dünyâ, Kahire: Dârü'l-Maârif 3. Baskı, 1983, s. 225.

bileşimdir."6 O halde şartlı önermelerde hüküm tek başına onun unsurlarından birisinde değil önermenin tamamındadır. Dolayısıyla bu önermelerin unsurları arasında, yüklemli önermedeki gibi lafızlar arasındaki bir yüklem ilişkisi aranmamalıdır. Bundan farklı olarak, bir şartlı önerme kendi unsurları arasında ya birliktelik (*müsâhabe*) ya da ayrışıklık (*muâne*) ilişkisi bildirmektedir. Söz konusu ilişkiye göre de şartlı önermenin türleri ortaya çıkmaktadır. Unsurları arasında birliktelik ilişkisi olan "şartlı önerme bitişik şartlı (*muttasıla*)" olurken, ayrışıklık ilişkisi olan önerme "ayrışık şartlı (*munfasıla*)" ismini almaktadır. "Eğer güneş doğmuş ise o halde gündüz mevcuttur" ifadesi bitişik şartlı, "ya güneş doğmuştur ya da gece mevcuttur" ifadesi ise ayrışık şartlı önermedir.

Şartlı önermeyi oluşturan unsurlardan ilkinen önbitişen (*mukaddem*) ikincisine ise artbitişen (*tâlî*) ismi verilmektedir.⁷ Bitişik şartlıda önbitişen ve artbitişeni bir araya getiren lafızlar *şart* ve *cevap* edatı olan lafızlardır. Buna göre örnek verilen bitişik şartlı önermedeki "güneş doğmuşsa" ifadesi önbitişen "gündüz mevcuttur" ifadesi ise artbitişendir. Önermedeki "Eğer (*in*)...ise, o halde (*fa*)" lafızları *şart* ve *cevap* edatıdır. Şart edatı önermenin ilk unsuru olan önbitişene getirilirken cevap edatı ikinci unsur olan artbitişene getirilmektedir.⁸

Ayrışık şartlıda ise önbitişen ve artbitişen olan önermeler, aralarında ayrışma belirten edatlar (*edâtü'l-'inâd*) vasıtasıyla bir araya gelirler. Ayrışmayı gösteren bu edatlar önermenin hem önbitişeni hem de artbitişeninde zikredilmektedir. Buna göre "ya güneş doğmuştur ya da gece mevcuttur" şeklindeki şartlı önermede "güneş doğmuştur" kısmı önbitişen, "gece mevcuttur" kısmı ise artbitişendir. Önermedeki "ya (*immâ*)... ya da (*ve immâ*)" lafızları ise ayrışma belirten edatlardır. İşte şartlı önermelerdeki bu edatlar aynı zamanda önermenin bağı (*râbita*) olan lafızlardır.⁹ Şimdi sırasıyla bitişik ve ayrışık şartlı önermeleri ayrıntılı olarak ele alabiliriz.

I. Bitişik Şartlı Önermeler

Bitişik şartlı önerme ön bitişeni ile artbitişeni arasında bir bitişme ilişkisinin/birlikteliğin (*müsâhabe*) bulunduğu önermedir. Önermenin unsurları

6 Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, (Farsçadan Arapçaya klasik çeviri: Molla Hüsrev), haz. Hasan eş-Şâfiî-Muhammed es-Saîd Cemâlüddîn, Kahire: el-Meclisü'l-'A'lâ li's-Sekâfe, 2004, s. 92.

7 Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 93.

8 Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 93.

9 Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 93; krş. İbn Sînâ, *Şifâ: Kıyâs*, tahk. S. Zayid, İ. Medkûr, Kahire, 1964, s. 233-234.

arasındaki bitişme ilişkisi, eğer bir gereklilik sonucu (*lüzûm*) meydana geliyorsa bu önerme *lüzûmiyye* olarak adlandırılmakta, söz konusu ilişki rastlantıya dayalı olduğunda ise önermeye *ittifâkiyye* ismi verilmektedir. Bitişik şartlı önermeyi lüzûmiyye veya ittifâkiyye olması bakımından ele almadan önce önermedeki önbitişen ve artbitişenin yüklemli ya da şartlı önerme olmasına göre bir bitişik şartlı önermenin kaç şekilde kurulabileceğine değinelim. Şartlı önermeler lafızlardan değil de başka önermelerin bir araya gelmesinden oluştuğuna göre kendini meydana getiren önermenin yüklemli, bitişik ya da ayrışık şartlı olmasına göre bir bitişik şartlı önerme 9 biçimde kurulabilmektedir. Yüklemli önermeyi Y, bitişik şartlı önermeyi BŞ ve ayrışık şartlı önermeyi de AŞ olarak gösterirsek, Tûsî'ye göre kendisini meydana getiren önbitişen ve artbitişenin çeşidi açısından bir bitişik şartlı önermenin şu şekillerde oluşturulması mümkündür:

Şekil	Önbitişen	Artbitişen	Örnekler
1.	Y	Y	Eğer güneş doğmuşsa o halde gündüz mevcuttur
2.	BŞ	BŞ	Eğer her ne zaman Güneş doğduğunda gündüz oluyorsa o halde her ne zaman Güneş doğmadığında gece olur
3.	AŞ	AŞ	Eğer cisim ya hareketli ya sakin olur ise o halde insan ya hareketli ya sakin olur
4.	Y	BŞ	Eğer insan canlı ise o halde her ne zaman insan varsa canlı mevcut olur
5.	BŞ	Y	Eğer her ne zaman güneş doğmadığında gündüz olmuyor ise o halde güneşin varlığı gündüzün varlığını gerektirmektedir
6.	Y	AŞ	Eğer bu ateş humma ateşi ise o halde bu sıcaklığın taşıyıcısı ya ruh ya vücuttaki karışım (<i>hılt</i>) ya da uzundur
7.	AŞ	Y	Eğer bu ateşin nedeni ya ruhun heyecanlanması ya karışımın bozulması ya da asıl uzuvlarla ilgili dışarıdan gelen bir ateşin nispeti ise o halde bu ateş humma ateşidir

8.	BŞ	AŞ	Eğer her ne zaman açının karşısındaki kenar diğer kenarlardan daha büyük olduğunda açı geniş oluyorsa o halde bu açı ya dik ya da dar açıdır
9.	AŞ	BŞ	Eğer bu açı ya dar ya da geniş açı ise o halde hipotenüs kenarlara eşit olduğunda açı dik olmuştur

Görüldüğü üzere şartlı önermeler, başka önermelerin bir araya gelmesiyle oluşan önermeler oldukları için bir bitişik şartlı önermenin önbitişeni ve artbitişeni, yüklemli, bitişik şartlı ya da ayrışık şartlı önerme olarak gelebilmektedir. Bu üç tür önermenin önbitişen ya da artbitişen olarak kombinasyonu ise dokuz biçimde bitişik şartlı önerme ortaya çıkarmaktadır. Bitişik şartlı önermelerin hükmü kendilerini meydana getiren önbitişen ya da artbitişende değil, bu iki unsur arasındaki bitişme ilişkisinde ortaya çıkmaktadır ve bu bitişme ilişkisinin mahiyetine göre bitişik şartlı önermeler lüzûmiyye ya da ittîfâkiyye olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Lüzûmiyye: İbn Sînâ *el-İşârât ve Dânişnâme'*de¹⁰ şartlı önermeleri bütünlüklü bir şekilde incelemiştir. Ancak *Şifâ'*nın *Kıyâs* kitabında şartlı kıyasları ele alırken konuyu oldukça ayrıntılı bir biçimde işlemiş, şartlı önermelerdeki bitişme ve ayrışma ilişkisinin kaç şekilde ortaya çıktığını etraflıca anlatmıştır.¹¹

İbn Sînâ'ya göre bitişik şartlı önermenin unsurları arasındaki bitişme ilişkisi kesin bir duruma dayanıyorsa önermenin unsurları arasında *lüzûm* yoluyla bitişme meydana gelmekte ve böylece önerme *lüzûmiyye* ismini almaktadır. Filozof söz konusu lüzûmun birçok şekilde ortaya çıkabileceğini belirtmekte, ancak kendisi 4 örnek zikretmektedir.¹² İbn Sînâ'nın *Şifâ'* da zikrettiği dört lüzûm ilişkisi aynıyla Fahreddin Râzî'nin *Mantıkul'l-mülâhhas'*inde¹³

10 İbn Sînâ, *Avicenna's Tretatise on Logic: Part One of Danesh-Name Alai, Dânişnâme'*nin orijinal Farsça'sından İngilizceye çevirisi, çev. Farhang Zabeh Natherlands: Martinus Nijhoff/The Hague, 1971, s. 24-27; krş. Türkçe çev. *Dânişnâme-i Alâi: Alâi Hikmet Kitabı*, çev. Murat Demirkol (ed. Gürbüz Deniz), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul: 2013, s. 40, 48-54.

11 Nabil Shehaby, *Şifâ'*nın *Kıyâs* kitabındaki şartlı önermeleri içeren bölümünü İngilizce'ye tercüme etmiş ve tercümenin başına İbn Sînâ'nın şartlı kıyası hakkında bir inceleme yazısı koymuştur; bkz. Shehaby, *The Propositional Logic of Avicenna A Translation from al-Shifâ: al-Qiyâs with Introduction, Commentary and Glossary*, Boston: D. Reidel Publishing Company, 1974, s. 4-23.

12 İbn Sînâ, *Şifâ: Kıyâs*, 233-234.

13 Fahreddin Râzî, *Mantıkul'l-mülâhhas*, tahk. F. Karamleki-A. Asgarinejad, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı İmam Sâdık, 1382 H., s. 207.

ve Tûsî'nin *Esâsü'l-iktibâs'*ında yer almaktadır. Bununla birlikte Tûsî bu dört tarz lüzûm ilişkisine bir beşincisini daha eklemektedir. Buna göre lüzûmiyye tarzındaki bitişik şartlı önermeler şu şekillerde meydana gelmektedir:¹⁴

1) Önermenin önbitişeni artbitişenin *nedeni* olur. Örneğin “güneşin doğusunun gündüzün varlığına neden olması” gibi. Önerme formundaki ifadesi şu şekildedir: “Eğer güneş doğmuşsa o halde gündüz mevcuttur”. Tûsî ile İbn Sînâ aynı örneği zikretmektedir. Görüldüğü gibi önbitişende dillendirilen “güneşin doğuşu” artbitişende ifade edilen “gündüzün varlığının” nedenidir.

2) İkinci tarz lüzûm ilişkisinde önbitişen artbitişenin *sonucu* olur. Ancak Tûsî'ye göre bu tarz lüzûm ilişkisinde önermenin önbitişen ve artbitişeni birbirine denk durumlar olmalıdır. Yani önbitişenin vâki olduğu durumda artbitişen de vâki olmalı, artbitişenin vâki olduğu durumda da önbitişen vâki olmalıdır. Bunun örneği “yanma” olayının “ateşle temasın” sonucu olmasıdır. Yani “eğer yanma varsa ateşle temas vardır”. Görüldüğü üzere önermenin ön bitişeninde bulunan “yanma” durumu artbitişendeki ateşle temasın bir sonucu olarak vazedilmiştir ve bir önceki önermenin aksine burada önbitişen sonuç, artbitişen ise sebeptir.

3) Önbitişen artbitişenin nedeninin sonucu olur ve ikisi birbirinden ayıramaz durumda olurlar. İbn Sînâ'nın ifadesiyle önbitişen ve artbitişen ikisi birlikte başka bir nedenin sonucu olurlar. Örneğin “dumanın varlığının yanmanın nedeninin sonucu olması” gibi. “Eğer duman varsa yanma vardır” önermesi bunu göstermektedir ki burada duman ve yanma birbirinin neden ve sonucu değil, bilakis her ikisi de ateşin sonucudurlar. Başka bir ifadeyle ateş hem dumanın hem de yanmanın nedeni olmuş, önermenin unsurları ikisi birlikte ateşin sonucu olmuşlardır.

4) Önbitişenle artbitişen arasında görelilik ilişkisinin bulunmasıdır. Bunun örneği “babanın olduğunda oğlun olması” ya da “oğlun olduğunda babanın olmasıdır”.

5) Tûsî'nin ayrıca zikrettiği lüzûm tarzı ise artbitişenin önbitişene şart olması yoluyla önbitişenin şartlı (*meşrûat*) olmasıdır. Örneğin ilmin meydana gelmesinin hayatın varlığına şartlı olması gibi.¹⁵ Önerme formunda ifade edecek olursak “eğer âlim ise o halde hayattadır” gibi. Verilen örneğe bakıldığında gerçekten de bu iki durum arasında bir neden-sonuç ilişkisi bulunmadığı görülmektedir. İlim ve hayat arasında baba ve oğul arasında

14 Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 93.

15 Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 99.

olduğu gibi bir görelilik ilişkisi de yoktur. Dolayısıyla İbn Sînâ'nın *Şifâ'*daki formülasyonu bu örneği içine almamaktadır. Öyleyse bu ilişki ancak şart-meşrût ilişkisi olarak ifade edilebilecektir. Başka bir ifadeyle hayatta olmak ilim sahibi olmanın nedeni değil, ancak şartı olan bir durumdur.

Sonuç olarak ön bitişen ve art bitişenden birinin neden olduğu 1. ve 2. tarz lüzûm ilişkisini neden olma ilişkisi (*'illiyet*) olarak tek bir başlık altında topladığımızda durumu şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

Lüzûm

İbn Sînâ'nın *Şifâ'*daki bitişik şartlı önermeler açıklaması Râzî ve Tûsî'yle birlikte Kâtibî'nin medrese müfredatına girmiş bir eseri olan *eş-Şemsiyye'*de de yer almıştır. Burada Kâtibî lüzum ilişkisini neden olma (*'illiyet*) (1, 2), sonuç olma (*ma'lûliyyet*) (3) ve görelilik (*tezâyüf*) (4) şeklindeki üç tarz olarak tasnif etmekte, ancak Tûsî'nin getirmiş olduğu beşinci tarz lüzum ilişkisini dışarıda bırakmaktadır.¹⁶ Yine de sonraki mantıkçıların sistemlerindeki lüzûmiyye şeklindeki bitişik şartlı önermeler açıklamasının İbn Sînâ'dan geldiği açıktır.

Nasîruddîn Tûsî ayrıca *Esâsü'l-iktibâs'*ta lüzûmun sürekli ve süreksiz olduğu durumlardan bahsetmektedir, ancak bu ayrım yukarıdaki lüzûm ilişkileriyle karıştırılmamalıdır. Buna göre sürekli lüzûmun örneği (*lüzumiyye-i dâime*), güneşin doğmasından dolayı gündüzün olmasıdır. Sürekli olmayan lüzûmun örneği (*lüzumiyye-i gayri dâime*) ise ay ve güneşin karşı karşıya gelmesinden dolayı ay tutulmasının meydana gelmesidir.¹⁷ Burada lüzûmun sürekli olup olmaması, önermenin önbitişen ve artbitişeninde ifade edilen durumların birbirini bazen ilzam ettiği halde bazen ilzam etmedikleri şeklinde anlaşılmalıdır. Bilakis bu iki durum birbirini daima ilzam etmektedir. Ancak bu ilzam etme durumu düzenli ve sürekli olarak meydana geliyorsa buna "sürekli" denmekte, aksi takdirde "sürekli" ismi verilmemektedir. Tûsî'nin verdiği örnekler üzerinden açıklayacak olursak "güneşin doğması" ile "gündüzün varlığının" meydana gelmesi sürekli ve düzenli bir hadisedir. Benzer olarak "ay ve güneşin karşı karşıya gelmesi" ile "ay tu-

16 Kâtibî, *eş-Şemsiyye*, haz. Mehdî Fazlullah, Beyrut: el-Merkezü's-Sekâfî'l-Arabî, s. 216.

17 Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 99.

tulması” arasında da bir lüzum ilişkisi vardır, ancak aradaki fark yalnızca bu iki şey arasındaki lüzumun ve dolayısıyla ay tutulması hadisesinin güneşin doğması gibi düzenli ve sürekli bir hadise olmamasıdır. Esasen bu ayrım şartlı önermelerdeki hükmün "her zaman mı" yoksa "belli aralıklarla mı" meydana geldiğini göstermeye yarayan bir ayrımdır. Lüzûmiyye tarzındaki bitişik şartlı önermeleri bu şekilde ele aldıktan sonra ittifâkiyye tarzındaki önermelere geçebiliriz.

İttifâkiyye: İbn Sînâ'nın ifadesiyle eğer önbitişen ve artbitişen arasında kesin bir ilişki yoksa bitişik şartlı önermenin unsurları arasındaki birliktelik ittifakla/rastlantıya dayalı olarak meydana gelmektedir. Örneğin "eğer insan mevcut ise o halde at mevcuttur" gibi. İbn Sînâ'nın da belirttiği üzere bu önermede önbitişenle artbitişen arasında kesin bir ilişki yoktur ve insanın mevcudiyetinin atın mevcudiyetini zorunlu kılması şeklinde bir hüküm söz konusu değildir.¹⁸ Tûsî de İbn Sînâ gibi bitişik şartlı önermenin unsurları arasındaki ilişkinin ittifakî olabileceğini belirtmektedir. Ona göre ittifakî önerme, kendindeki bitişme (*müsâhabe*) ilişkisinin nedeni bilinmeyen önermedir.

Lüzûmiyye önermede olduğu gibi ittifâkiyye tarzındaki bitişik şartlılarda da "sürekli" ve "sürekli olmayan" önerme ayrımı yapan Tûsî, sürekli ittifakî önermeye (*ittifakiyye-i dâime*) şu örneği vermektedir: "Eğer insan mevcut ise o halde at mevcuttur". Burada kastedilen hem insanın mevcudiyetinin hem de atın mevcudiyetinin sürekli olduğudur. Ancak bu iki durum arasında lüzum ilişkisi olmadığından bitişik şartlı önermede bu iki şey rastlantıya (*ittifak*) dayalı bitişme ile bir araya gelmektedir. Sürekli olmayan ittifak (*ittifakiyye-i gayri-i dâime*) ise örneğin güneş doğduğunda köpeğin ses çıkarması gibi bir durumu ifade etmektedir.¹⁹ Yine bu iki durum arasında rastlantısal bir birliktelik (*müsâhabe*) söz konusudur, fakat bu rastlantı sürekli ve düzenli vuku bulmadığından, bu önerme "sürekli olmayan ittifâkiyye önerme" olarak adlandırılmıştır.

Böylece bitişik şartlı önermeleri ve bu önermelerin lüzumiyye ya da ittifâkiyye olmak üzere iki şekilde meydana geldiğini anlatmış olduk. Şimdi ayrışık şartlı önermeleri ve çeşitlerini ele alabiliriz.

18 İbn Sînâ, *Şifâ: Kıyâs*, 233-234.

19 Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 99.

II. Ayrışık Şartlı Önermeler

Ayrışık şartlı önerme, unsurları arasında ayrışma ilişkisi olan önermedir. Bu ayrışma “ya... ya da (*immâ... ve immâ*) ” edatlarıyla ifade edilmektedir. İbn Sînâ bu ayrışma ilişkisini *el-İşârât*'ta iki unsur arasındaki uzlaşmazlık (*yüânîdü*) ve birbirinden ayrı olma (*yübâyinü*) ilişkisi şeklinde ifade etmektedir.²⁰ Bu nedenle bu tür önermelerin unsurlarının birbirlerini dışlayıcı nitelikte olduğu belirtilmiştir.²¹ İbn Sînâ'dan sonra, onun iki şârihi Fahreddin Râzî ve Nasîruddîn Tûsî konuyu İbn Sînâ'nın terimlerini kullanarak (*teanüd*) ele almaya devam etmektedirler.²²

Bitişik şartlı önermelere benzer şekilde ayrışık şartlı önermelerde de hüküm tek başına önbitişen ya da artbitişende değil, ikisi arasındaki ayrışma ilişkisindedir. Bu nedenle Tûsî'nin vurguladığı üzere ayrışık şartlı önermelerde dikkate alınması gereken şey, bu önermelerin unsurları arasında bir ayrışma ilişkisinin varlığı ya da yokluğudur.²³

Yine bitişik şartlı önermelerde olduğu gibi ayrışık şartlı önermelerin unsurları da terimler değil birer önerme olduklarından, önbitişen ve artbitişe-

20 (*alâ sebîli enne ehadehümâ yüânîdü'l-âhar ve yübâyinuhü*), bkz. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, s. 22. Bu terimlerin *Şifâ*'daki kullanımlarıyla ilgili olarak bkz. İbn Sînâ, *Şifâ: Kıyâs*, 242-243.

21 Rescher, ayrışık şartlı önermelerin unsurları arasındaki ilişkinin genelde dışlayıcı nitelikte olduğuna işaret ettikten sonra İbn Sînâ'nın *İşârât* ve *Dânişname*'deki bazı örneklerinin dışlayıcı özellikte olmadığını belirtmektedir. Ancak *Dânişname*'nin İngilizce çevirisini yapmış olan Farhang Zabeeh, Rescher'in bu iddiasını destekleyecek mahiyette kanıtlar gösteremediğini belirtmektedir, bkz. Rescher, “İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önermeler”, Türkçe çev. Harun Kuşlu, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIV, sy. 25, s. 238, dn. 2; ayrıca bkz. İbn Sînâ, *Avicenna's Treatise on Logic: Part One of Danesh-Name Alai*, İngilizce çev. Farhang Zabeeh, s. 24-25, dn. 14. Bize göre eğer Rescher bununla şartlı önermenin önbitişeni ve artbitişenin mutlakla birbirinin zıttı ya da çelişigi olarak gelmediğini kastediysen bu konuda haklıdır. Zira bir ayrışık şartlı önermede önermenin unsurları bazen birbirinin çelişigi olarak değil bir çelişik bir de çelişigin lâzımı olarak gelebilmektedir. Örneğin “bu şey ya siyah ya da siyah olmayandır” dediğimizde birbirini tam olarak dışlayacak şekilde iki çelişik durumu ifade etmiş oluruz; buna mukabil “bu şey ya siyah ya mavidir” dediğimizde esasen birbirini dışlamayan iki şeyi ifade etmiş oluruz. Birincisinde iki çelişik durum zikredilirken ikincisinde bir şeyle bu şeyin çelişiginin lâzımı olan durum zikredilmiş olmaktadır, çünkü siyahın çelişigi “siyah olmayandır” ve siyah olmayanın lazımlarından birisi “mavi olmaktadır”. Bununla birlikte Rescher bu durumdan daha farklı bir şeyi kastetmişse biz de bu iddiayı destekleyecek kanıtlara rastlamadığımızı belirtmek isteriz.

22 Tûsî, *Esâsü'l-İktibâs*, 99; Fahreddin Râzî, *Şerhu'l-işârât*, tahk. Ali Rıza Necefzâde, Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhenkî, 1384 H., s. 132-133.

23 Tûsî, *Şerhu-işârât*, 223.

nin yüklemli (Y), bitişik şartlı veya ayrışık şartlı (AŞ) olmasına göre bu önermeler altı şekilde kurulabilmektedir:²⁴

Şekil	Önbitişen	Artbitişen	Örnekler
1.	Y	Y	Ya güneş doğmuştur ya da gece mevcuttur
2.	BŞ	BŞ	Ya güneş doğarsa gündüz olur ya da güneş doğarsa gündüz olmayabilir
3.	AŞ	AŞ	Ya bu humma kanla veya safrayla ilgilidir ya da balgamla veya sevdıyla ilgilidir
4.	Y	BŞ	Ya güneş gündüz olmasının nedeni- dir ya da güneş doğarsa gündüz olmayabilir
5.	Y	AŞ	Ya bu kişi mutedil bir mizaca sahip- tir ya da kişiliği açısından veya yapısı itibariyle kötü bir mizaca sa- hiptir
6.	BŞ	AŞ	Ya güneş doğarsa gündüz olur ya da güneş ya doğmuş olur ya da gece mevcuttur

Görüldüğü üzere, önbitişen ve artbitişenin çeşidine göre ayrışık şartlı önermeler bitişik şartlılar gibi dokuz şekilde kurulmazlar. Ayrışık şartlılarda önermenin “ya... ya da” edatıyla bir araya gelen unsurlarından herhangi birinin önbitişen ya da artbitişen olması önermedeki önermenin hükmünü değiştirmedikinden bu iki unsurun birbiriyle yer değiştirmesinden yeni bir önerme ortaya çıkmaz. Tûsî'nin ifadesiyle, ayrışık şartlılarda önbitişen ve artbitişen birbirinden doğal olarak ayırt edilmezler.²⁵ Dolayısıyla önermenin anlamı değişmeksizin, iki önermeden herhangi birisi önbitişen veya artbitişen yapılabilir ve yüklemli, bitişik ve ayrışık önermelerin önbitişen veya artbitişen olmasına göre altı şekilde ayrışık şartlı önerme kurulabilir.

Peki ayrışma (*infisâl*) ya da uzlaşmazlık (*teânüd*) ile kastedilen nedir? Ayrışma, önermedeki önbitişen ve artbitişenin ya **(1)** hem doğruluk hem

24 Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 95; *Şerhu'l-işârât*, 247. *Tecrîdü'l-mantık* şerhinde Hillî yalnızca iki yüklemli önermeden meydana gelmiş olan şartlı önermeleri “basit şartlı” önermeler (*eş-şartiyetü'l-basîta*) olarak adlandırmaktadır; bkz. Hillî, *el-Cevher'ün-nadîd fî şerhi mantiki't-tecrîd*, haz. Muhsin Bîdârfer, Kum: İntişârât-ı Bîdâr, H.Ş. 1384, s. 77.

25 Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 95.

yanlılık bakımından ya (2) sadece doğruluk veyahut (3) sadece yanlılık bakımından bir araya gelemiyor olmasıdır. Bu üç tarz ayrışma biçimine göre bir ayrışık şartlı önerme sırasıyla “mantiatu’l-cem’ ve’l-huluvv” (1), “mantiatu’l-cem’ fakat” (2) ve “mantiatu’l-huluvv fakat” (3) isimlerini almaktadır. İbn Sînâ, *İşârât*’ta bitişik şartlılarla ilgili *lüzûm* ve *ittifâk* açıklamasını yapmamış olmasına rağmen, ayrışık şartlı önermelerin kısımlarına ayrı ayrı değinmektedir. Bu nedenle *İşârât*’ta İbn Sînâ’nın ayrışık şartlılarla daha çok ilgilendiğini ifade edebiliriz. Zira eş-Şeyhü’r-Reîs burada ayrışık şartlı önermelerin üç alt çeşidinden bahsetmekte, özellikle üçüncü sırada zikrettiğimiz önerme çeşidini daha ayrıntılı olarak ele almaktadır. Bununla birlikte Tûsî, ayrışık şartlının diğer iki alt türüne de ayrıntılı yorumlar getirmektedir. Şimdi bu ayrışma tarzlarına göre ayrışık şartlı önermenin alt türlerini inceleyelim.

Mânia’tü’l-cem’ ve’l-huluvv: Eğer önermede, ön bitişen ve artbitişen arasındaki ayrışma hem doğruluk hem de yanlılık bakımından meydana geliyorsa bu şekildeki bir ayrışık şartlı önerme *mânia’tü’l-cem’ ve’l-huluvv* olmaktadır. Bu tarz önermelerin unsurları ikisi birlikte doğru ve ikisi birlikte yanlış olamaz. Bu nedenle İbn Sînâ gerçek ayrışık şartlı önerme olarak (*hakikiyye*) zikrettiği bu önermelerde geçerli olan durumun mutlaka önermenin unsurlarından birisi olması gerektiğini belirtmektedir.²⁶ Yani önermede ifade edilen, kaçınılmaz olarak önermenin önbitişeni ya da artbitişenidir. Gerçek ayrışık şartlı önermeler iki çelişik durumun önbitişen ve artbitişen yapılmasıyla meydana gelen önermelerdir. Çelişik olan iki şeyin her ikisi de doğru ya da her ikisi de yanlış olamaz. Öyle ise bu önermelerin unsurlarından birisi doğru diğeri yanlış olduğunda önerme geçerli olmakta, fakat her ikisi de yanlış ya da her ikisi de doğru olduğunda önerme geçersiz olmaktadır.

Hem Tûsî hem de daha öncesinde Râzî, *İşarat*’ta ortaya koyulan bu düşünceye şu açıklamayı getirmektedirler: Maniatül-cem’ ve’l-huluvv tarzındaki ayrışık şartlı önermeler bir şey ile bu şeyin çelişiginden yapılmaktadır. Ancak bazen çelişik şeyler aynen zikredilmeyip onlar yerine geçecek başka bir şey zikredilebilir. Râzî bunu “çelişigin lazımı” (*lâzimü’n-nakîz*) olarak ifade ederken Tûsî “çelişigin bedeli” (*bedelehu*) olarak ifade etmektedir. Aslında şârihlerin kullanmış oldukları her iki terim de İbn Sînâ’nın ayrışık şartlı önerme açıklamasında kullanılmaktadır. Bu durumda

26 İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 27; *Remarks and Admonitions: Part One: Logic*, İngilizce çev. Shams Constantine Inati, Canada: Universa Press Wetteren, 1984 s. 13; ayrıca bkz. Shehaby, *The Propositional Logic of Avicenna*, 250.

Râzî ve Tûsî İbn Sina'nın bu açıklamada kullanmış olduğu kavramları maniatu'l-cem ve'l-huluuv tarzındaki önermenin açıklamasında kullanmışlardır.

Bununla birlikte gerçek ayrışık şartlı önerme yapılırken eğer çelişikler değil de onlar yerine geçebilecek başka bir şey alınacak olursa söz konusu şey, kendisi yerine alındığı çelişiğe denk olmalıdır. Aksi takdirde önerme *mâniatü'l-cem ve'l-huluuv* değil ya *mâniatü'l-cem' fakat* ya da *mâniatü'l-huluuv fakat* olur. Bu hususu bir örnekle açıklamaya çalışalım: "Sayı ya çifttir ya da tektir" önermesi gerçek ayrışık şartlı önermedir. Zira herhangi bir sayı hem çift hem de tek olamaz. Aynı şekilde herhangi bir sayının ne çift ne tek olmaması da mümkün değildir. O halde bu tarz ayrışık şartlılarda hüküm önbitişen ya da artbitişenden birisi olmalıdır. Ancak hem Râzî'nin hem de Tûsî'nin ifade ettiği gibi bu önermede asıl ayrışma "çift" ile "çift olmayan" arasındadır. Yani aslında önerme "sayı ya çifttir ya da çift olmayandır" şeklinde ifade edilen bir ayrışmayı içermektedir. Bu önermede "çift olmayan" ifadesine bedel olarak "tek" ifadesi alınmış böylece "çift" ve "tek" arasında bir ayrışma meydana getirilmiştir. Dolayısıyla birbirine denk olan iki unsur arasında ayrışma ifade edecek şekilde bir ayrışık şartlı önerme ortaya çıkmıştır.

Mâniatü'l-cem' fakat: Bir ayrışık şartlı önermenin iki unsuru yalnızca doğruluk bakımından bir araya gelemiyorsa önerme yalnızca *mâniatü'l-cem'* olur. Bu durumda önermenin her iki unsuru veya herhangi bir unsuru yanlış olabilir, fakat ikisi birden doğru olamaz. Dolayısıyla bu tarz bir önermenin her iki unsuru ya da unsurlarından birisi yanlış olduğunda önerme geçerli olur, fakat iki unsur da birlikte doğru olduklarında önerme geçersiz olur.

Nasîruddîn Tûsî, *mâniatü'l-cem'* tarzındaki önermeyi açıklarken "bu önermelerin bir şey ile bu şeyin çelişğinin yerine geçebilecek (*bedel*) fakat ondan daha özel olan başka bir şeyden yapıldığını" ifade etmektedir. Bu açıklama daha önce Râzî tarafından da (çelişğın lazımı şeklinde) yapılmıştır. *Mâniatü'l-cem' ve'l-huluuv* tarzındaki önermenin iki çelişikten ya da çelişikler yerine geçebilecek, onlara denk olan şeylerden yapıldığını ifade etmiştik. Maniatu'l-cem' tarzında bir önerme oluşturulurken *mâniatü'l-cem ve'l-huluuv* tarzındaki önermenin birbirine çelişik olan iki unsurundan birisi alınarak onun yerine, kaplamı daha dar olan bir kavram konulmakta, böylece *mâniatü'l-cem'* tarzındaki önerme elde edilmektedir.²⁷ Örneğin "bu şey ya hayvandır ya da hayvan olmayandır" önermesi iki çelişik durumdan oluş-

27 Râzî, *Şerhu'l-işârât*, 165-166; Tûsî, *Şerhu'l-işârât*, 252.

maktadır ve bu haliyle söz konusu önerme *mânia'tül-cem ve'l-huluuv* tarzında bir ayrışık şartlı önermedir. Ancak önermenin artbitişeni yerine kaplamı ondan daha dar olan "ağaç" terimini kullanırsak önerme "bu şey ya hayvandır ya da ağaçtır" şeklinde yalnızca *mânia'tül-cem'* tarzında bir ayrışık şartlı önerme olmaktadır. Bu tarz önermelerdeki ayrışma sadece önbitişen ve artbitişenin ikisinin birlikte doğru olamamasına dayanmaktadır. Yani bir şey hem hayvan hem de ağaç olamaz. Bununla birlikte önbitişen ve artbitişen ikisi birlikte yanlış olabilir. Çünkü bir şey hem ağaç hem hayvan olmadığı halde bunların dışındaki üçüncü bir şey (örn. dağ) olabilir.²⁸

Tûsî bu tarz önermelerdeki ayrışmayı iki çelişğin bir araya gelmesinin (*ictimâu'n-nakîzeyn*) imkânsızlığı ilkesiyle açıklamaktadır. Çünkü çelişikten daha dar kapsamlı olan bir şey, çelişği de gerektirmektedir. Yani eğer bir şey ile bu şeyin çelişği yerine geçecek daha dar kapsamlı bir kavram şayet bir araya gelebiliyor olsaydı, şeyin çelişği yerine geçen kavram aynı zamanda bu çelişği gerektirdiğinden, bu durum, söz konusu iki çelişik şeyin bir araya gelebiliyor olmasını doğururdu. Hâlbuki bu imkânsızdır. O halde iki çelişik şey bir araya gelemediğine göre, bu çelişik durumların yerine geçecek hallerin de bir araya gelmesi mümkün değildir ve *mânia'tü'l-cem'* tarzındaki önermelerin unsurları arasındaki ayrışma buna dayanmaktadır. Yukarıda örnek olarak verdiğimiz önermeyi göz önünde bulundurursak "ağaç" terimi aynı zamanda "hayvan olmamayı" da gerektireceğinden ve "hayvan olma" ile "hayvan olmama" iki çelişik durum olduğundan, söz konusu ayrışma "çelişiklerin bir arada bulunamayacağı" ilkesine dayalı olarak meydana gelmektedir.

Mânia'tü'l-huluuv fakat: Bir önceki önerme tarzından farklı olarak, ayrışık şartlı önermenin iki unsuru yalnızca yanlış olmak bakımından bir araya gelemiyorsa önerme yalnızca *mânia'tü'l-huluuv* tarzında ayrışık şartlı olmaktadır. *Mânia'tü'l-huluuv* önermenin her iki unsuru veya herhangi bir unsuru doğru olabilir, fakat ikisi birden yanlış olamaz. Dolayısıyla bu önermelerin her iki unsuru ya da unsurlarından birisi doğru olduğunda önerme geçerli olmakta, fakat her iki unsur da yanlış olduğunda önerme geçersiz olmaktadır.

*İşârât'*ta, *mâniatu'l-huluuv* tarzındaki önerme yapılırken hakiki ayrışık önermenin unsurlarından birisi hafzedilerek onun yerine (*bedel*), bu unsurdan daha genel bir lâzımının alınması gerektiği belirtilmektedir. Örneğin "ya Zeyd denizdedir ya da (denizde) boğulmuyordur" önermesi gibi. Bura-

---

28 Tûsî, *Şerhu'l-işârât*, 252.

da “ya Zeyd denizdedir ya da denizde değildir” şeklindeki bir önermenin artbitişeni yerine onun lâzımı olan “(denizde) boğulmama” alınmış, böylece önerme hakiki önerme olmaktan çıkıp *mânia’tü’l-huluuv* tarzındaki bir önerme haline gelmiştir. Görüldüğü üzere ‘boğulmama’ ‘denizde olmama’dan daha geniş kapsamlı, yani ondan daha genel bir kavramdır. Zira “boğulmama” durumu, hem denizde hem de deniz dışındaki ortamlarda gerçekleşen bir haldir.

Fahreddin Râzî ve Nasîruddîn Tûsî, *İşarat* şerhlerinde, İbn Sînâ’nın *mânia’tül-huluuv* tarzındaki önermeyle ilgili bu açıklamasını takip etmişlerdir. *Mânia’tül-huluuv* şeklindeki ayrışık şartlı önermelerde önbitişen ve artbitişenin ikisinin birden yanlış olamayacağını belirtmiştik. Bu nedenle hem Râzî hem de Tûsî’ye göre bu tarz önermelerde meydana gelen ayrışma, iki çelişik şeyin aynı anda olumsuzlanmasının (*ref*) imkânsızlığına dayanmaktadır. Bu önermelerin unsurlarından birinin diğer unsurun çelişliğinin yerine geçen başka bir kavram olacağını ve bunun da yerine geçtiği şeyden daha genel olması gerektiğini belirtmiştik. Daha genel olanın olumsuzlanması özel olanın da olumsuzlanmasını gerektireceğinden bu durum nihayetinde iki çelişik durumun olumsuzlanması anlamına gelecektir. Halbuki iki çelişğin olumsuzlanması imkânsızdır. Örnek verdiğimiz önermeyi düşünürsek “(denizde) boğulmama” kavramı, yerine geçtiği “denizde olmama” kavramından daha geneldir. Söz konusu önermenin önbitişeni olan “denizde olmayı” ve “denizde boğulmamayı” birlikte olumsuzladığımızda aslında denizde olmayı ve denizde olmamayı olumsuzlamış oluruz ki bu da imkânsızdır, çünkü denizde olmayıp da denizde boğulmuş olmak mümkün değildir. Öyle ise bu tarz önermelerin iki unsuru birlikte olumsuzlanamazlar.

Bununla birlikte bir şey, kendi çelişğinden daha genel olan başka bir şeyle birlikte aynı anda doğru olabilir. Bu nedenle *mâniat’ül huluuv* tarzındaki önermelerin önbitişeni ve artbitişeni aynı anda tasdik edilebilen ve doğru olabilen durumlardır. Yani “Zeyd’in hem denizde olmayıp hem de denizde boğuluyor olması” imkânsızdır, ancak “hem denizde olup hem de boğulmuyor” olması mümkündür.²⁹ Öyleyse bu tarz önermeler sadece yanlışlıkta bir araya gelemeyen iki durumu ifade eden önermelerdir.

Esasen bu üç tarz ayrışık şartlı önermeye baktığımızda *mânia’tü’l-cem* şeklindeki ayrışık şartlı önermenin, kendisindeki önbitişen ve artbitişenin her ikisinin bir araya gelememesini ifade ettiğini görürüz ki bu yönüyle söz

---

29 Tûsî, *Şerhu’l-işârât*, 252.

konusu önermelerin “hem... hem de” şeklindeki durumu imkansız kıldıkları görülecektir. Buna mukabil, *mânia'tü'l-huluuv* tarzındaki önermeler ise önermenin her iki unsuru dışında bir seçeneğimiz olmadığını ifade etmekte, dolayısıyla “ne... ne de” şeklindeki durumu imkansız kılmaktadırlar. *Mânia'tü'l-cem' ve'l-huluuv* ya da hakiki ayrışık şartlı önermeler ise her iki durumu da imkânsız kılan önermelerdir. Bu önermelerde “hem... hem de” seçeneği gibi “ne... ne de” seçeneği de imkansızdır, dolayısıyla ne bu seçeneklerin her ikisi de geçerlidir ne de bu seçenekler dışında başka bir durum söz konusudur. Bu nedenle “ya bu sayı tektir ya da çifttir” şeklindeki bir hakiki ayrışık şartlı önermeyi düşündüğümüzde bir sayının hem çift hem de tek olmasının imkânsızlığını, hem de bir sayının çift ve tek olmak dışında başka bir şey olamayacağını görürüz ki, bu durumda önermenin önbitişeni ya da artbitişeninden birisi mutlaka geçerli olmak zorundadır.

III. Şartlı Önermelerin Dönüştürülmesi

Bu makaleyi şartlı önermelerle yüklemli önermeler arasındaki ilişkiyi ele alarak sonlandırmak istiyoruz. Nasîruddîn Tûsî yüklemli, bitişik ve ayrışık şartlı önermelerin birbirine dönüştürülebileceğini ifade etmektedir. Buna göre, bir yüklemli önermeyi şartlı önermeye dönüştürmek istediğimizde, yüklemli önermeyi oluşturan müfret kavramların her birini bir önerme haline getiririz ve böylece ortaya bir şartlı önerme çıkar. Örneğin “insan canlıdır” önermesini bir bitişik şartlı önerme yapmak istersek “eğer insan mevcutsa o halde canlı mevcuttur” dememiz gerekir.

Benzer biçimde “insan taş değildir” şeklindeki olumsuz yüklemli önerme de “asla; insan mevcut olduğunda taş mevcut değildir” şeklinde bir bitişik şartlı önermeye dönüştürülebilmektedir. Aynı yüklemli önermenin ayrışık şartlıya dönüştürülmüş hali ise “ya insan mevcuttur ya da taş mevcuttur” önermesidir.

Bitişik ve ayrışık şartlı önermeler de aynı şekilde yüklemli önerme formuna getirilebilmektedir. Örneğin “eğer güneş doğmuşsa o halde gündüz mevcuttur” önermesi “güneşin doğuşu gündüzün varlığını gerektirmektedir (*tulûu's-şemsi müstelzimün livücûdi'n-nehâri*)” şeklinde bir yüklemli önermeye dönüştürülebilir. Eğer bitişik şartlı önerme bir olumsuz önermeyse buna karşılık yüklemli önerme de “güneşin doğuşu gündüzün varlığını gerektirmez” şeklinde olumsuz yapılabacaktır. Yine “bu sayı ya çift ya da tektir” şeklindeki ayrışık şartlı önerme de “sayının çift oluşu, tek oluşuna aykırıdır (*muânid*)” şeklinde dönüştürülmektedir. Sonuç olarak Tûsî, üç çeşit önermenin birbirilerine dönüştürülebileceğini düşünmekte ve bu konunun mantıksal değerini vurgulamaktadır. Zira ona göre

önergelerin birbirine dönüştürüldüğünü bilmek, önergeler üzerinde yapacağımız işlemleri kolaylaştırmaktadır ki³⁰ doğrudan ve dolaylı çıkarımlarda önergeler üzerindeki işlemlerin önemi dikkate alındığında bu hususun kıyâs konusundaki değeri de görülmüş olacaktır.

Sonuç

İslam felsefesi içinde düzenli bir şekilde ele alınmış hallerini ilk defa Fârâbî'nin eserlerinde görmüş olduğumuz şartlı önergeler teorisinin İbn Sînâ tarafından çok daha gelişmiş bir biçimde ele alındığını ifade edebiliriz. Enine boyuna ele alınmış bir teori olarak ilk defa İbn Sînâ'nun metinlerinde görülen şartlı önergeler hakkındaki görüşler Tûsî gibi şârihler tarafından daha ayrıntılı yorumlar getirilerek işlenmiştir. Bu konunun İslam mantıkçılarıyla Batı mantıkçılarını birbirinden ayıran konulardan birisi olduğunu bir kez daha zikretmek isteriz. Zira özellikle İbn Sînâ'dan itibaren İslam mantıkçılarının teorilerinde, şartlı önergeler ayrıntılı bir biçimde ele alındığı gibi, bu önergelerden meydana gelen şartlı kıyaslar da önemli bir yere koyulmuştur. Bu konunun İslam mantıkçıları nezdindeki önemini görebilmek için İbn Sînâ'nun iktirânî ve istisnâî kıyas ayırımına ve bu ayırımın her iki kısmında da şartlı önergelerin yer aldığına bakmak yeterli olacaktır. Zira bu ayırım içinde hem istisnâî kıyasların kendisi hem de iktirânî kıyaslar içinde "şartlı iktirânî kıyaslar" tamamen şartlı önergelerden yapılmaktadır.

Kaynaklar

- Çapak, İbrahim, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- Fârâbî, *Kıyâsu's-sagîr*, (tahk. Refik el-Acem), Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986.
- Hillî, Cemâluddîn Hüseyin İbn Yusuf el-Allâme, *el-Cevherü'nadîd fi Şerhi Mantıkî't-tecrîd*, (haz. Muhsin Bîdârfer), Kum: İntişârât-ı Bîdâr, H.Ş., 1384.
- İbn Sînâ, *Avicenna's Treatise on Logic: Part One of Danesh-Name Alai*, (Dânişnâme'nin İngilizceye çevirisi, çev. Farhang Zabeeh), Netherlands: Martinus Nijhoff /The Hague, 1971.
- , *Dânişnâme-i Alâî: Alâî Hikmet Kitabı*, Türkçe çev. Murat Demirkol, (ed. Gürbüz Deniz), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul: 2013.
- , *İşaretler ve Tembihler*, (Türkçe çev. Ali Durusoy-Muhittin Macit-Ekrem Demirli) İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- , *Remarks and Admonitions*, Wetteren: Universa Press, 1984.
- , *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, (nşr., Saîd Zâyid, İbrahim Medkûr), Kahire, 1964.
- el-Kâtibî, el-Kazvînî, eş-Şemsiyye fi'l-kavâidi'l-mantikiyye, (tahk. Mehdî Fazlullah), Beyrut: el-Merkezü'-s-Sekâfî'l-Arabî, 1998.

30 Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, s. 146-147.

- Râzî, Fahreddin, *Mantıku'l-mülâhhas*, (tahk. F. Karameleki-A. Asgarinejad), Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı İmam Sâdık, H. 1382.
- , *Şerhu'l-işârât ve't-tenbîhât*, (tahk. Ali Rıza Necefzâde), Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, H. 1384.
- Rescher, Nicholas, "İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önermeler", (Türkçe çev. Harun Kuşlu), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIV, sy. 25, s. 237-247.
- Shehaby, Nabil, *The Propositional Logic of Avicenna A Translation from al-Shifâ: al-Qiyâs with Introduction, Commentary and Glossary*, Boston: D. Reidel Publishing Company, 1974.
- Nasîruddîn, Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, (haz. Hasan eş-Şâfî-Muhammed es-Sâid Cemâlüddîn), Kahire: el-Meclisü'l-Alâ's-Sekâfe, 2004.
- , *Şerhu'l-işârât*, 3. Baskı, (haz. Süleyman Dünyâ), Kahire: Dârü'l-Maârif, 3. Baskı, 1983.